

Az a hír járja ...

G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.

Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 302 old.

A fiatalabb történészgenerációhoz tartozó G. Etényi Nóra az R. Várkonyi Ágnes professzor szellemi irányításával, vezetésével működő „iskola” egyik kiváló kutatója, aki már eddig is több publikációt tett közzé a 17. századi politika-, művelődés- és sajtótörténet témaköreiben. Ezek egyike (A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának a tükrében) éppen a folyóirat 1995-ös számában látott napvilágot, amelyre maga a szerző is utalt bevezetőjében. A könyv az 1998-ban megvédett kandidátusi disszertáció kibővített és átdolgozott változata. Bizonyára nemcsak számomra öröm, hogy a Balassi Kiadó alapos jegyzetapparátussal ellátott tudományos munkát jelentetett meg, bár ez egyúttal csökkentheti is valamelyest a bőséges lábjegyzetektől óhatatlanul is megriadó nagyközönség, a jelenkori magyar „nyilvánosság” érdeklődését.

A könyv művelődéstörténeti, szűkebben véve sajtótörténeti („médiatörténeti”) munka, jóllehet címét tekintve Janus-arculatot mutat, hiszen a hadszintér és a magyarországi török háború hadtörténeti műfajt sejtetnének, de a „nyilvánosság” kategória s főképpen az alcímben jelzett 17. századi német újságok hírei egyértelművé teszik, hogy nem vagy nem elsősorban a hadtörténethez sorolható történettudományi munkára számíthat a könyv olvasója. Bár magából a címből nem derül ki, már a bevezető részekből kitűnik, hogy az 1663–1664-es magyarországi török háború a megjelölt 17. századi magyarországi török háború, amelyre a vizs-

gálat kiterjed, a visszaszerző háborúkkal (1683–1699) már értelemszerűen nem foglalkozik a munka. Etényi Nóra a Német-római Birodalom sajtójának híryanagát vizsgálta, elemezte, más országok sajtóját (Anglia bizonyos fokú kivételével) lényegében nem tárgyalta. E korlátozás a meglepő módon roppant mennyiségűnek mondható híranyag miatt helyeselhető, egyben lehetőséget ad a szerzőnek, hogy a későbbiekben kutatásait akár más országok sajtójára is kiterjessze e háború vonatkozásában, akár a visszaszerző háborúkat vizsgálja a korabeli újságok alapján. Az anyag gazdagsága folytán egyébként még e háború sajtóviszhangját is lehetne tovább vizsgálni, nem hiszem, hogy a szerző kétségkívül alapos munkája akár e témakör teljes lezárását jelenthetné.

A könyv első három fejezete a „nyilvánosság”, a korabeli sajtó kérdéseit elemzi. Az első fejezet a kora újkori „tömegtájékoztatás” kutatási kérdéseit, problémáit vizsgálja, lényegében a téma egyfajta áttekintését adja, elsősorban a bőséges német szakirodalomra építve. Megállapítása szerint a könyvnyomtatás biztosította a Német-római Birodalomban a sajtó termékei és nyomtatványai révén az egyik legtájékozottabb európai közvélemény, nyilvánosság létrejöttét. Közel 200 német városban működött nyomda, már a 16. században 140–150 ezer nyomtatványt tételezhetünk fel. Etényi Nóra szerint a német városokban közel 1 millió emberrel számolhatunk, akiknek nagyjából negyede-ötöde újságolvasó lehetett, s mivel nemcsak újságból tájékozódhattak az emberek, így a potenciális nyilvánosságot még tágabban értelmezhetjük. A kora újkori nyilvánosság szinterei között említhetjük az uralkodói udvarokat, templomokat, könyvkereskedéseket, piactereket, kocsmákat stb. Etényi Nóra értelmezésében a nyilvánosság nemcsak az információhoz jutást, hanem

a véleményalkotást s a mindkettőt befolyásolni szándékozó propagandát is magában foglalja. A szerző kutatástörténeti áttekintést is nyújt e fejezetben, felsorolja a nyomtatványokkal, újságokkal vonatkozó fontosabb német és magyar forráskiadásokat. A korabeli német újságműfajoknak három karakterisztikus típusát említi: a metszetekkel illusztrált rölapokat, a nyomtatott hírleveleket és a hetilapokat. Rendkívül fontos az a megállapítása, hogy e „műfajok feltérképezése elsődleges forráskritikaként lehetővé teszi a történeti kutatás számára a nyomtatványok információinak széles körű és megbízható használatát”. (30. old.) Úgy vélem, hogy ebben rejlik a jelen munka legfőbb jelentősége: rávilágít a korabeli újságok információinak fontosságára, ugyanakkor felhívja a forráskritikai szempontok messzeemenő figyelembevételére, ami persze más források, még az elsődlegesként kezelt levéltári források esetében is megszívlelendő.

A második fejezet a hír és a 17. századi közvélemény kapcsolatrendszerét tárgyalja. A szerző ennek kapcsán 17. századi „információs forradalomról” emlékezik meg, utalván arra, hogy a könnynyomtatás elterjedése előtti korban jóval kevesebb információ állt a közvélemény rendelkezésére, a hírek sokkal lassabban terjedtek. A híráramlás korabeli eszközei, „csatornái” között említi a szerző a gyorsan fejlődő postahálózatot, amelynek egy-egy fontos gócpontjában évi 100–200 ezer levél fordult meg. A legfontosabb európai hírközpontok Antwerpen, Köln, Prága, Bécs, Velence és Róma voltak. Ugyanakkor a 16. századi, kézzel írott, másolt újságlevelek (Fugger-Zeitungen) helyébe a nyomtatott rölapok, újságok léptek a 17. században, amelyek igyekeztek kielégíteni az olvasók, a nyilvánosság híréhségét. A jelentős tőkét igénylő újságkiadásban közreműködtek a postamesterek is. A szerző cáfolja azt az elterjedt véleményt, hogy ők játszották volna a legfontosabb szerepet a nyomtatott hírek terjesztésében, inkább a könyvkiadók, könyvkötők és egykori iskolamesterek irányították az

újságkiadást. Fontos kérdés, hogyan szerezték a híreket az újságok. Etényi Nóra a hírforrások sorában említi az uralkodói udvarokból merített információkat, a postahálózaton át érkező levelekből illegálisan, levelek feltörésével szerzett értesüléseket s a hírek gyűjtésével megbízott, fizetett ún. levelezőket. Az információkat a hírek beszerzőihez képest alacsonyabbra értékelt „hivatásos újságírók”, fogalmazók öntötték formába, majd nyomdászok kiszedték, a kész nyomtatványt pedig kiadók, könyvkereskedők, utcai árusok terjesztették. A híráramlást a politikai hatalom (császár, német fejedelmek, birodalmi kancellár stb.) is befolyásolhatta, nem is annyira az elsősorban vallási cenzúra révén, inkább úgy, hogy nekik megfelelő információkat juttattak a híráramlásba, azaz propagandát fejtettek ki bizonyos kérdésekben.

A harmadik fejezet a 17. századi német tájékoztatás struktúráját tekinti át. Ennek kapcsán a szerző külön-külön foglalkozik az egyes sajtóorgánumok fő típusaival. Az egylevelű, plakátméretű, metszetekkel illusztrált rölapok virágkora éppen a 17. században volt, tízezerféle jelent meg belőlük, s egy-egy rölap több száz, sőt ezer feletti példányban készült. A szerző utal arra, hogy éppen a rölapok ábrázolásai (rézmetszet vagy rézkarc) révén a kevésbé műveltek, az analfabéták is információkhoz juthattak, azaz szélesebb rétegek tájékoztatásában, a közvélemény formálásában volt szerepük. Etényi Nóra felhívja a figyelmet arra, hogy az 1663–1664. évi háború minden fontos eseményéről rölapok tucatjai tudósítottak, a magyarországi helyszíneket térképekkel is illusztrálták, sőt esetenként ajánlottak Magyarország történetével és földrajzával kapcsolatos német nyelvű könyveket (Zeiler, Ortelius) is. Az 1609-től megjelenő hetilapok egyszerre voltak rendszeresek, aktuálisak, s a vezető külföldi katonai, politikai hírek mellett az egyes országokra vonatkozó belpolitikai híreket is közölték. A 17. század folyamán közel 200, hetente legalább 1-2 alkalommal megjelenő hetilap működött a

német birodalomban. A 17. század második felében már a tematikai specializálódás, „szakosodás” is megfigyelhető a napilapoknál, sőt megjelennek az első tudományos újságok, havilapok is. A hetilapoknál részletesebben tudósítottak egyes fontosnak ítélt eseményekről a nyomtatott, 4–10 oldalas hírlevelek, amelyek általában 5–10 nap híreit válogatták össze és közölték. A szerző kiemeli, hogy a gyorsaság is jellemző volt a sajtóorgánumokra, például Souches lévai győzelme után néhány héttel már londoni kávéházakban beszéltek az eseményről.

Bár a szerző nem különíti el, a könyv második szerkezeti egysége az 1663–1664-es magyarországi török háborúval s az erről szóló híradásokkal foglalkozik. Ide tartoznak egyértelműen a IV–VII. fejezetek, s bizonyos fokig idesorolhatjuk a VIII–IX. fejezeteket is. A IV. fejezet az előzményeket, a korábbi török háborúkról és Magyarországról szóló híreket ismerteti, s ezáltal készíti elő az 1663–1664-es háborúról írt részt, amely a munka központi témájának tekinthető. A szerző részletesen vázolja a törökökkel, a kereszténység „ősellenességével” (Erbfeind) kapcsolatos nyomtatott híradások, tudósítások változatos és sokrétű típusait (röpiratok, pamfletok, értekezések, követi beszámolók, krónikás énekek, versek, katonai beszámolók, útleírások stb.). Háborúk esetén természetesen egyfajta hírdömpinggel számolhatunk. Etényi Nóra arra is utalt, hogy a törökről kezdetben kialakult, alapvetően negatív kép, amelyet a török hódítástól való félelem és a vallási idegenkedés határozott meg, már a 17. században kezdett átalakulni, s a török kiűzésének lehetőségeit racionálisan mérlegelő, az Oszmán Birodalmat jobban megismerni szándékozó felfogás lépett a helyébe. E fejezetben tekinti át a szerző a magyarországi híreket a birodalmi újságokban. Európa-szerte nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyarországi háborúk iránt, mai szóhasználattal élve a vezető külpolitikai hírek közé tartoztak a török elleni küzdelmek az oszmán fenyegetéstől tartó német birodalomban. A ma-

gyarországi hírek azonban túlnyomórészt a Habsburg-udvar szűrőjén át kerültek az információs hálózatba. A magyarországi hírterjesztésről ebben az alfejezetben olvashatunk. A szerző bizonyonnyal helytálló megállapítása szerint archaikus hírterjesztés működött Magyarországon, elsősorban kézzel írott hírlevelekkel, jelentésekkel számolhatunk, mivel a kevés nyomda nem lehetett képes a hírek gyors és nagyszámú megjelentetésére. Ezek a kézzel írott hírlevelek ugyanakkor eljutottak külföldre is, s felhasználták őket a német sajtóorgánumok. Magyar szerzők (Brodarics István, Oláh Miklós, Zsámboky János és Istvánffy Miklós) történeti művei is megjelentek külföldön, de ezek csak hosszabb idő alatt hatottak a külföldi közvéleményre, s inkább az elite. A nemzetközi, elsősorban a német közvéleményben Magyarország elsősorban mint a törökök elleni védőbástya jelent meg jeles vitézeivel, mártírjaival. Emellett a Bocskai-szabadságharcotól kezdve a magyar politika, illetőleg később az erdélyi fejedelemség (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) is egyre nagyobb érdeklődést váltott ki. Etényi Nóra szerint az 1663–1664-es háború híradásaiban a magyar főnemesség nem tudta hangját kellőképpen hallatni, a Habsburg-udvar propagandája egyértelműen dominált.

A könyv következő három fejezetét a háború egyik fontos eseményének, Érsekújvár ostromának s korabeli német újságokban való megjelenésének szentelte a szerző. Az ötödik fejezetben először a háború előzményeiről, okairól olvashatunk. Sem a krétai háborúban lekötött Oszmán Birodalom, sem pedig a nyugati politikát (spanyol örökösödés) preferáló Habsburg Birodalom nem akarta ezt a háborút, kitörése után pedig igyekezett gyorsan lezárni azt. E háborút elsősorban a magyar főnemesség, továbbá a német birodalmon belül önállóan politizáló Rajnai Szövetség óhajtotta a török kiűzésének céljával. Etényi Nóra helytállóan hangsúlyozza, hogy Köprülü Mehmed nagyvezír „preventív” és gyors háborúval akart újabb területeket meghódítani, közelebb kerülni

Bécshez, s ezáltal egy kialakuló koalíciót megingatni. A szerző kiemeli azt, hogy a korabeli nyilvánosságban nagy teret kapott a német közvéleményben pánikot kiváltó török sereg felvonulása, s elsősorban az erős várnak számító, de teljesen be nem fejezett érsekújvári erőd ostromáról számoltak be részletesen. A szerző a török krónikások híradásai ellenére úgy vélekedik, hogy nem Budán, hanem jóval korábban született meg a döntés, hogy nem Győrt, Komáromot vagy esetleg Bécset, hanem Érsekújvárt kell megtámadni és elfoglalni. E feltevését azonban nem támasztja alá forrásokkal. Nézetem szerint a felvidéki vazallus fejedelemség terve, az ún. Köprülü-ajánlat inkább azt látszik igazolni, hogy a nagyvezír Bécs felé szeretett volna támadni, a fő támadási irányból kieső Felvidéket pedig békés, politikai eszközökkel hódoltatta volna. A török hadvezetésre egyébként is az jellemző, hogy a hadjárat kezdetén általában Isztambulban tartanak ugyan haditanácsot, amelyen megfogalmazzák a hadicélt, de a későbbiekben a magyarországi hadszíntér közelében, illetve a hadszíntéren is diván(ok) döntenek a hadicélról vagy annak módosításáról. Ennek megfelelően a török források alapján úgy vélem, hogy a budai divánra maradt a végső döntés a hadjárat célját illetően. A szerző helytállóan és pontosan ismerteti hiteles levéltári források alapján az 1663. augusztus 16-tól szeptember 25-ig tartó, 27-én a vár feladásával végződő érsekújvári ostromot. A levéltári források közül többek között megemlékezik a vár feladása miatt elrendelt vallatásokról készült jegyzőkönyvekről, s kiemeli a latin nyelvű, névtelen szerző által írt Újvári Diáriumot. A várostrom leírását elsősorban erre az értékes forrásra alapozza.

A hatodik fejezet az érsekújvári ostromot bemutató német röplapokkal foglalkozik. A szerző hangsúlyozza, hogy az eseményekkel szinte egy időben megjelenő képes röplaphíradások értéke a korabeli közvélemény gyors tájékoztatásában rejlik, ebből is fakadóan viszont sok tévedés, pontatlanság is van bennük. Öt röplap az ostrom kezdé-

teit ismertette, ezekben propagandisztikus túlzások is szerepelnek. Az ostrom második szakaszával három röplap foglalkozott, ezeken hitelesnek mondható hadmérnöki rajzok találhatók. Két korabeli röplap propagandisztikus jelleggel készült, s az ostrom, illetve a vár feladásával kapcsolatos szenzációkat, érdekességeket próbálta kiemelni. Két további röplap az ostrom egész történetét igyekezett átfogóan bemutatni szóban és képből. Mivel a szerző több mint 70 német röplapról emlékezik meg az 1663–1664-es háború kapcsán, s 12 röplapra utal Érsekújvár ostromát illetően, a vár vívása és eleste valóban nagy publicitást kapott a korabeli német közvéleményben.

A hetedik fejezetben a hetilapok és nyomtatott hírlevelek tudósításait vizsgálja a szerző. A fejezet címében ugyan Érsekújvár ostromára utal, valójában nemcsak az erre vonatkozó, hanem az ezt megelőző és a várfeladást követő eseményeket is tárgyalja a híradások alapján. A hetilapok a bécsi hírek között foglalkoztak a magyarországi hadi helyzettel, és valamennyi fontos helyszíntre igyekeztek utalni, s említettek magyar főnemeseket (leginkább Zrínyi Miklóst) is tudósításaikban. A hetilapok híradásait kiegészítik a nyomtatott hírlevelek tudósításai. Érsekújvár ostromával kapcsolatban 40 nyomtatott hírlevelet talált a szerző, ami jelzi a fokozott érdeklődést a német nyilvánosságban. Ezek hírforrásai sok esetben magyarországi értesülések voltak, amelyekre a hírlevelek utaltak is. Három hírlevél is foglalkozott az augusztus 7-i párkányi ütközettel, amelynek során Forgách Ádám érsekújvári főkapitány rossz felderítésének köszönhetően a török túlerővel megütközve vereséget szenvedett. E balsikerű ütközet a veszteségek miatt bizonyos fokig kihatott a vár ostromára, s része volt a későbbi kapitulációban. Etényi Nóra elemzi az augusztusi és szeptemberi híreket az ostromról, illetve foglalkozik a vár feladásának visszhangjával a hírlevelekben, amelyek közül az egyik a főkapitányt tette felelőssé. Megemlékezik arról is, hogy a vár ostromát

megörökítő naplót, az Újvári Diáriumot négy különböző kiadásban is megjelentették, s bekerült nagyobb összefoglaló munkákba (Zeiler, Ortelius) is. A szerző kitér az Érsekújvár feladása utáni török hódoltatási kísérletre is. Igaz, hogy a hírlevelek alapján tárgyalja az 1663-as hadjáratot, de utalt volna egyértelműen arra, hogy a török hadjárat folytatásáról, több kisebb vár (Nyitra, Léva, Galgóc és Nógrád stb.) elfoglalásáról, illetve feladásáról van szó.

A VIII. fejezetben Etényi Nóra a tárgyalta sajtóorgánumok mellett megemlékezik a hosszabb időszakot átfogó periodikákról, egyszeri kiadványokról. Első helyen említi a félévente kiadott, kötetenként 600 oldalas Diarium Europaeumot, amely 150 oldalon tárgyalta Érsekújvár ostromát. A felsorolt művek között szerepel többek között Ortelius művének új kiadása és folytatása, valamint a Theatrum Europaeum kilencedik kötete. E fejezetben tér ki a szerző a korabeli angol híradásokra is, amelyek szintén elég részletesen foglalkoztak a magyarországi háború eseményeivel.

A IX. fejezet az Érsekújvárral foglalkozó fejezetek ellentettjét adja, amennyiben ott valós történeti eseménnyel kapcsolatos forrásokat, újsághíreket vizsgált a szerző, itt pedig egy téves hír, egy meg nem történt esemény hátterét igyekszik felderíteni. A téves újsághírek Zrínyi Miklós nevezetes téli hadjáratához kapcsolódnak, amennyiben azt adták tudtul, hogy több kisebb vár mellett Szigetvárt is sikerült 1664 februárjában visszafoglalniuk. E téves híreket több metsszettel illusztrált rölap közölte nagy szenzációként, míg az összefoglaló naplókba ilyen szarvashiba már nem került be. A tévedés forrása vélhetően vagy az lehetett, hogy kétszer is (I. 26–27 és II. 9) elvonultak Szigetvár mellett a szövetséges csapatok, s a védők lőttek rájuk, illetve kicsaptak a várból a német hátvéd lovasságra; vagy inkább a valóban elfoglalt Segesd nevének tévesztése lehetett. Elírásra utalhat, hogy londoni kiadványban „Segeth” formában is szerepel a bevett vár neve, így Szigetvár mellett még

Szegeddel is összetéveszthették. A rölapok tévedései aztán bekerültek a hetilapok s a nyomtatott hírlevelek tudósításaiba is, sőt a hamis hír még a regensburgi birodalmi gyűlésre is eljutott. Etényi Nóra alaposan körüljárja a hamis hír lehetséges forrásait, s ennek kapcsán foglalkozik közvetve a híres téli hadjáratral, amely nagyban növelte Zrínyi amúgy is jelentős nimbuszát, nemzetközi ismertségét Európában. A téves hírek valójában korántsem mentek ritkaságszámba, ez vonatkozik a levéltári iratokra, korabeli jelentésekre is. A magyar történeti irodalomban meggyökeresedett tévedés például Rónai Horváth Jenővel kezdődően az idézett összefoglaló Theatrum Europaeum tudósítására hivatkozva, hogy az 1664. május 16-i zsarnócai (garamszentkereszti) csatában elesett volna a török fővezér, Kücsük Mehmed váradi pasa. Ehhez képest a derék pasa még legalább nyolc évig tevékenykedett Magyarországon különböző vilájetek élén.¹

A munka X. fejezete a hírkészítők és hírolvasók talán legjelentősebb birodalmi központját, Nürnberget mutatja be részletesen, elemzi a városi nyilvánosság intézményeit, a birodalmi város kapcsolatát a török háborúkkal, s a nürnbergi irodalmi, művészeti életet és kiemelkedő személyiségeit is jellemzi (Sandrart és Birken). A XI. fejezet a legfontosabb döntéshozó helyszíneket vizsgálja, mint a nemzetközi nyilvánosság színhelyeit. A két legfontosabb színhely a magyarországi török háború szempontjából a bécsi udvar és a regensburgi birodalmi gyűlés volt. A szerző elemzi a birodalmi gyűlés összetételét, erőviszonyait, jelentőségét, részletesen ír a Regensburgba befutó hírekről az 1663-as török háború előzményeivel, a török sereg felvonulásával és a katonai eseményekkel kapcsolatban. Kitér az 1664 végén folyó titkos tárgyalásokra, a törökellenes támadó hadjárat előkészületeire, meg-

¹ Vö. Tóth Sándor László: *Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez*. Aetas, 14. évf. (1999) 4. sz. 94.

szervezésére. Etényi Nóra egy hosszabb alfejezetben tekinti át az 1664-es hadieseményekkel kapcsolatos híradásokat. Ezek sorában megemlékezik Kanizsa sikertelen ostromáról, Souches felvidéki diadalairól (várak bevétel, győztes csaták), Új-Zrinyivár elestéről, legrészletesebben pedig a Montecuccoli által aratott augusztus 1-jei szentgotthárdi győzelemről s annak visszhangjáról. A mű XII., záró fejezete az 1663–1664-es háború lezárulását, az augusztus 10-i vasvári békekötést, annak szeptember 27-i kihirdetését s visszhangját tárgyalja. A hírlevelekből is kitér, hogy a nagyvezír és Simon Reniger követ által kötött titkos vasvári megállapodás után a hadműveletek tovább folytak, a Felvidéken készültek a párkányi híd lerombolása után Érsekújvár bevételére, Köprülü Mehmed nagyvezír ezért ide vonult csapataival, Montecuccoli pedig Pozsony vidékére. A szerző közli a nyomtatott hírlevelekben szereplő békeponctokat. A korabeli tudósítások tükrözik a magyarok tiltakozását az előnytelen béke miatt. A szerző egy alfejezetben összegzi vizsgálatait a könyv végén, s megállapítja, hogy a kora újkori nyilvánosság egyre szélesebbé vált, hatással volt a korabeli társadalomra, s éppen a magyarországi török háború jelentette ekkor, 1663–1664-ben a korabeli hírpiac vezető hírét. A könyv végén a bibliográfia után kaptak helyet az igen szemléletes melléletek, illusztrációk.

Etényi Nóra könyve a választott téma nagyon alapos, lelkiismeretes feldolgozása. A szerző elsősorban a korabeli német nyomtatott, könyvtári-könyvészeti források alapján megbízható képet adott a német birodalmi sajtóorgánokról, nyilvánosságról és összefoglalta azokat az információkat, amelyek a közvélemény rendelkezésére álltak a röplapok, hetilapok, nyomtatott hírlevelek s egyéb kiadványok révén a mintául választott 1663–1664. évi török háborúról. Műve jelentőségét elsősorban abban látom, hogy felhívta a korabeli sajtóinformációk jelentőségére a figyelmet, forráskritikailag elemezte őket, s rámutatott e források érté-

keire és hibáira, tévedéseire. Azt is fontosnak tartom, hogy részletesen vizsgált e külföldi forrásanyag segítségével egy olyan háborút, amelyet elég mostohán kezelt a magyar történettudomány. Éppen ezért azt is meg kell jegyeznem, hogy e könyv is csak egy-két csomópontot, kitüntetett eseményt elemez részletesen a háború történetéből, elsősorban Érsekújvár ostromát. Igaz, hogy a munka hangsúlyozottan nem hadtörténeti, de mindenképpen sajnálatos, hogy a szerző vázlatos áttekintést sem próbált adni az 1663–1664-es háború egészéről. Így ugyanis egyes fontos események csak felvillannak, mint például a háború kitörése és okai, vagy az Érsekújvár kapitulációja utáni 1663-as török hadműveletek, vagy az egyébként jól ismert téli hadjárat és Kanizsa ostroma, nem is szólva a Gömör Gusztáv és Bánlaky József óta alig-alig tárgyalt felvidéki hadműveletekről, amelyek e háborúban egyedül tartós sikert eredményeztek (Nyitra és Léva visszavételével). A szentgotthárdi béke is megérdemel(ne) egy részletesebb tárgyalást, hiszen Marosi Endre tanulmánya óta alig foglalkoztak vele. Legutóbb üdítő kivételt jelentett Papp Sándor tanulmánya, amely valóban érdemben foglalkozott a békével s szövegváltozataival.² Az átfogó ismeretek hiánya folytán az olvasó e témájában oly kiváló és alapos munkából csak mozaikszerűen tudja összerakni a háború történetét. Ez lehet persze az elsősorban hadtörténettel foglalkozó és az iránt érdeklődő recenzens túlzó követelése, de erre a maximalizmusra ösztönöz maga az élvezetes és tudományos alaposágú munkát alkotó szerző is.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

² Papp Sándor: *Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején*. Hadtörténeti Közlemények, 2003. 3–4. sz. 638–643.